

Naléhavou společenskou potřebou podněcovaný výzkum procesů utváření lidského života, rozvoje osobnosti a dynamizující úlohy subjektu ve vývoji společnosti byl od samého začátku poznamenán specifickým napětím mezi poznávacími potřebami, formulovanými řídicí sférou, a poznávacími prostředky, které měla marxistická věda o společnosti aktuálně k dispozici, počínaje teoretickou koncepcí problematiky, pojmovým aparátem a konče soustavou kvalitativních indikátorů životních procesů a měřících instrumentů. Formulace problémů rozvoje osobnosti a jejího způsobu života ve společenské vědě poněkud zaostala za rozvojem praxe a potřebami jejího cílevědomého plánovitého řízení.

Mimořádná koncentrace vědeckovýzkumných kapacit na problematiku způsobu života v uplynulých letech (zejména v Sovětském svazu, ale také u nás) umožnila rozvíjet paralelně jak deskriptivně analytické studie reálných společenských procesů, tak teoreticko-metodologické práce. Toto velmi namáhavé a v mnoha ohledech vpravdě průkopnické úsilí, kdy analýza reálných společenských procesů, stimulovaná společenskou objednávkou, byla také rozhodujícím nástrojem formulace a zpřesňování vlastní teoretické báze, do značné míry překonalo výchozí napětí. Ve velmi krátké době bylo dosaženo kvalitativního skoku v úrovni poznání a položeny všestranné základy marxisticko-leninské teorie způsobu života.

Formulace teoreticko-metodologických východisek a pojmů se přirozeně neobešla bez konfrontace nejrůznějších přístupů, sporů a diskusí, které jsou nezbytnou formou rozporné cesty poznání. Jejich výsledkem bylo postupné sjednocování stanovisek a krystalizace základních, obecně akceptovaných teoretických principů, charakterizujících obsah problému, jeho úlohu v procesech společenského vývoje i základní zákonitosti. Patří k nim – bez nároku na úplnost – zejména závěry o objektivní podstatě a objektivní společenské determinaci způsobu života, o rozhodující roli způsobu výroby, především výrobních poměrů, v kvalitativním určení způsobu života, právě tak jako vědomí třídní povahy způsobu života a jeho kvalitativní odlišnosti v různých společensko-ekonomických systémech. Ostrá polemika s některými počátečními pokusy ztotožňovat analýzu způsobu života s analýzou životních podmínek vedla k hlubšímu pochopení vzájemné souvztáhnosti a podmíněnosti životních podmínek a životních aktivit, a k široké akceptaci stanoviska, že určující charakteristiky způsobu života je nutno hledat především v rovině životních činností, tedy tam, kde se objektivní vnější životní podmínky osvojují, zhodnocují, ale také aktivně vytvářejí. Byl překonán názor, že lze ztotožnit socialistický způsob života s reálnou variabilitou životních forem v socialistických zemích. Byla potvrzena silná tendence k překonávání sociálně třídních nerovností v podmínkách života v procesu socialistické výstavby, která tvoří základ postupné homogenizace základních prvků způsobu života ve vyspělých socialistických ze-

mích i pozvolné, ale přece jen zřetelné tendence k internacionalizaci způsobu života v rámci socialistického společenství.

Zdaleka to ovšem neznamená, že všechny, dokonce i klíčové problémy teoretické koncepce způsobu života již byly plně vyřešeny. Tlak řídicích orgánů na přesun od deskriptivně analytické fáze výzkumu k úkolům plánovacího a prognostického typu, k rozpracovávání soustavy ekonomických, politických a ideologických opatření na jedné straně, i nespokojenost samotné vědecké fronty s výsledky empirického výzkumu životních procesů (který je zatížen parcialitou a deskripcí jevových aspektů životních forem či dokonce jen podmínek života) na straně druhé vyostřují naléhavost nedořešených otázek a podněcují novou vlnu konceptuálních úvah nejen u nás, ale i v mezinárodním kontextu.⁽¹⁾

Rozhodujícím podnětem a současně i kritériem vědeckovýzkumné činnosti jsou potřeby společensko-politické praxe, úkoly spojené s dalším rozvojem socialistické společnosti, její ekonomiky, politického i kulturního života. V duchu závěrů XV. sjezdu strany i posledních plenárních zasedání ÚV KSČ se do centra pozornosti dostávají otázky zvyšování efektivnosti všech oblastí společenského života, mobilizace tvůrčí iniciativy všech subjektivních činitelů, zvyšování aktivní účasti pracujících na řešení společenských problémů, tedy úkoly bezprostředně spjaté s potřebou dále upevňovat socialistické rysy způsobu života v naší společnosti a zvyšovat účinnost jeho zpětného dynamizujícího působení na společenské procesy.

Mají-li společenské vědy poskytnout řídicím orgánům spolehlivou oporu pro komplexní, plánovité řízení žádoucích změn ve způsobu života, musí neustále prohlubovat odpověď na otázku, jak hodnotit dosažený stav (které prvky společenské reality, vlastnosti, životní projevy, aktivity, tendence odpovídají dosaženému stupni rozvoje socialistické společnosti i jejím perspektivním úkolům a cílům, jaké jsou žádoucí směry a normy vývoje v jednotlivých oblastech životních podmínek aj.), jak dále zkoumat procesy formující lidský život, vzájemné vazby mezi determinujícími činiteli a životními projevy, ale především také, co zkoumat, které vlastnosti životních projevů jsou kvalitativně určujícími momenty způsobu života. Jinými slovy řečeno, základním poznávacím problémem dalšího rozvoje teorie způsobu života i zvýšení účinnosti řídicí praxe se stává odpověď na otázku, co je to vlastně „socialistický“ způsob života, kterými vlastnostmi a vztahy je určena jeho specifická socialistická kvalita. /I když v této oblasti již bylo velmi mnoho uděláno, nelze se dosaženou úrovní poznání uspokojovat.⁽²⁾

Tento veskrze praktický a v nejhlubším slova smyslu politický problém, jehož zodpovězení — správné či nesprávné — má a bude mít mnoho konsekvencí

(1) V sovětské literatuře posledního období formuloval tento problém i některá východiska např. A. P. Butěnko [1978]. V Československu se kritikou konceptuálních východisek způsobu života zabýval již například F. Charvát [1975], v současné době I. Hruza, J. Kučera, R. Růžička aj.

(2) Ve vztahu k sovětské literatuře například A. P. Butěnko formuluje tyto výhrady: přecenění materiálních stránek podmínek života a tendence vymezovat socialistickou kvalitu života ukazateli životní úrovně, mechanické přenášení některých podstatných vlastností společensko-ekonomických vztahů a světového názoru bezprostředně na způsob života, nedostatečné akcentování specifických účinků přírodně geografických, etnických a národních zvláštností subjektu životní činnosti, nedostatečné odlišování podstatných charakteristik způsobu života v socialistické a komunistické společnosti [Butěnko 1978 : 42].

ci v nejrůznějších sférách života lidí i společnosti, může být podle mého názoru ve věcné podobě úspěšně dorešen jen tehdy, budou-li současně zpřesněna a prohloubena některá teoreticko-metodologická východiska, která buď dosud nebyla explicitně formulována, nebo kde se dosavadní stanoviska více či méně odlišují

Vracíme-li se proto ke konceptuálním úvahám, nejde o výraz abstraktního akademismu, ale naopak o výraz úsilí co nejvíce napomoci řešení praktických problémů. Neznamena to také negaci již dosažených výsledků. V rozporné dialektice poznávacího procesu jde o nezbytné vývojové stadium, další krok, podmíněný a umožněný – a tento aspekt je nutno trvale zdůrazňovat – předchozím poznáním. Přitom ovšem je to stadium velmi náročné, kde ani sama identifikace sporných a nedorešených problémů není bezdiskusní. Cesta k jejich řešení bude vyžadovat dlouhodobé kolektivní úsilí. Pokoušíme-li se v následujících úvahách naznačit některá problematická místa současné koncepce způsobu života, jde nepochybně o diskusní stanovisko, tím spíše, že nenavrhuje odpovědi, ale jen prostor pro jejich hledání. Proto také nemůže a nechce být ničím více než příspěvkem k probíhající názorové konfrontaci.(3)

Způsob života jako realita a pojmová reflexe

Položme si nejprve otázku, proč byl v určitém, historicky zcela konkrétním období vývoje společnosti i společenskovo vědního poznání formulován „způsob života“ jako praktický i gnoseologický problém, který vyvolal potřebu teoretického uchopení.

Příčinou nepochybně nebyl vznik nového, kvalitativně odlišného společenského jevu, který je nutno v totalitě společenských procesů indentifikovat, pojmenovat, pochopit jeho podstatu, souvislosti a vývojové zákonitosti (jako tomu bylo v případě vzniku strojové velkovýroby, imperialismu jako vývojového stadia kapitalismu, moderních národů aj.). Život lidí je neoddělitelnou součástí, charakteristickým příznakem i aktivním součinitelem celkového společensko-ekonomického vývoje společnosti. Každá společensko-ekonomická formace, určená úrovní rozvoje výrobních sil a povahou společenských poměrů, umožňovala a podmiňovala určitý – v třídních společnostech třídně diferencovaný – způsob života. Základní zákonitosti utváření lidského života v různých sociálně ekonomických podmínkách byly zformulovány již klasiky marxismu. Způsob života v dialekticky rozporné jednotě své kvalitativní určenosti a určitosti (determinace a podstatných vlastností) [Růžička 1979] je reálnou, trvalou součástí společenské skutečnosti, stejně jako způsob výroby, způsob biologické reprodukce či způsob „sociální výroby“ [Charvát 1975: 32]. Nová je pouze povaha jeho reflexe ve společenském vědomí, která byla podnícena nikoli zevně, ale samotným vývojem způsobu života a změnou jeho vztahu k ostatním částem objektivní reality.

Rozhodujícím podnětem pro formulaci problému způsobu života v teorii i řídicí praxi se stal všestranný růst společenského významu subjektivních činitelů výrobních i sociálních sil, který soustředil pozornost na člověka nejen jako objekt a produkt společenského působení, ale na člověka jako aktivního čini-

(3) Stať si neklade za cíl analyzovat a hodnotit přístupy jednotlivých autorů zabývajících se způsobem života. Pokud používá teze charakterizující určité tendence v dosavadním řešení jednotlivých problémů jako odrazový můstek pro formulaci autorského stanoviska či posunu akcentu, vychází z obsírného, i když samozřejmě zdaleka ne vyčerpávajícího přehledu československé a sovětské literatury k tomuto

tele společenského vývoje, zdroj společenské dynamiky, který je nutno rozvíjet, stimulovat a využívat. Proto si společnost, její řídicí orgány, položily otázku, jak lze dosavadní převážně živelné, spontánní formování lidské osobnosti a jejího vztahu ke společnosti nahradit plánovitým řízením. Proto také vznikla potřeba zformulovat teoretickou koncepci těchto procesů, doplnit teoretický konceptuální aparát marxistické vědy o společnosti o analýzu komplexu životních projevů subjektu, chápaného nikoliv izolovaně, ale v činném vztahu ke všem elementům, vztahům a procesům společenské reality, k celému procesu společenské reprodukce.

V dosavadních teoretických koncepcích způsobu života nebývá však významová rovina reality a jejího kvalitativního způsobového určení dostatečně důsledně odlišována.

/Dosti rozšířené jsou například definiční přístupy, které vymezují způsob života jako souhrn, komplex, sumu, soubor životních projevů, životních činností subjektu, aniž by dostatečně zdůrazňovaly nutnost hledat za jevovou stránkou souhrnu životních forem jejich podstatné vlastnosti. V empirické rovině se tato vymezení odrážejí v soustředění zájmu na jevové charakteristiky aktivit či dokonce jen jejich podmínek. Nedostatečné úsilí o proniknutí k podstatě života, ke kvalitativně určujícím indikátorům způsobu života je pak reálnou překážkou i pro formulaci kritérií jeho kvalitativní změny.

Rozhodující pro další fázi zpřesňování teoretické koncepce způsobu života i jeho empirického výzkumu se tak stává posun od jevových charakteristik k hledání podstatných, kvalitativních rysů lidského života, vyjadřujících jeho spjatost s celkovým vývojem společnosti, jeho společenskou determinaci i aktivní úlohu ve společenském reprodukčním procesu.

Subjekt způsobu života

(Aby bylo vůbec možno dosáhnout hlubšího pochopení otázek kvality lidského života a kvalitativního určení způsobu života, je podle našeho názoru bezpodmínečně nutné zpřesnit řešení problému subjektu způsobu života. Jeho nejednoznačné chápání, neuvědomované rozpory mezi deklarovanými koncepcemi a intuitivními myšlenkovými pochody i implicitním obsahem formulovaných závěrů jsou nejen zdrojem nedorozumění, ale především překážkou úspěšného řešení mnoha dalších s tím souvisejících metodologických otázek.)

(Dosavadní převažující řešení problému subjektu způsobu života spojuje tento pojem se všemi rozhodujícími společenskými subjekty – hovoří o způsobu života společnosti, třídy, skupiny, jednotlivce či lidí. Oprávněnost takovýchto výrazových spojení je zcela nepochybná; to, co zůstává problémem, je jejich obsah. Co máme na mysli, hovoříme-li o způsobu života kapitalistické společnosti? Jde nám o charakteristiky dosaženého stupně sociálně ekonomického vývoje společnosti jako celku, jejích vnitřních rozporů, hybných sil, revoluční perspektivy, nebo o charakteristiky sociálně ekonomicky, zejména třídně determinované existence lidí? Který z mnoha společenských subjektů, vzájemně se ovlivňujících, podmiňujících a přetvářejících v procesu společensko-historické praxe, je analytickou sociální bází pojmu „způsobu života“, či komplex

tématu, který volně interpretuje bez konkrétního autorského určení. Proto také seznam literatury neobsahuje přehled prací, jejichž studium stimulovalo formulaci problémů i možných východisek, ale jen literaturu bezprostředně použitou v souvislosti s některými méně frekventovanými termíny a v argumentaci prezentovaných podnětů.

životních projevů, či forma existence je předmětem analýzy, má být poznána, pochopena, aby mohla být cílevědomě a plánovitě přetvářena?(4)

Způsob existence, vývoje, reprodukce každého společenského subjektu lze analyzovat nejméně ve dvou základních rovinách: jako společenský pohyb, vývoj subjektu samého v dialektice jeho vnitřních rozporných sil a vnějšího působení (např. vývoj socialistické společnosti jako celku, vznik a vývoj dělnické třídy a naplňování její historické úlohy, ale také ekonomická a sociální činnost podniku, vývoj dětské party aj.), li jako určité charakteristické vlastnosti, jednotu či protikladnost, shodu či odlišnost způsobu existence, „životu“ jeho sociálních subsystémů. Chci-li hovořit o způsobu života, „způsobu“ existence třídy jako společenského subjektu, vymezuji předmět poznání a poznávací kontext zcela odlišně ve srovnání s tím, uvažují-li o důsledcích společenského postavení a úlohy třídy pro podmínky a způsob života jejich příslušníků. V prvním případě je například vlastnický vztah k výrobním prostředkům bezprostředním elementem „životu“ třídy, stejně jako třídní zájmy, třídní spojenci, strategie a taktika třídního boje. Ve druhém případě vystupují tyto faktory jako společenské determinanty způsobu života, které se složitým systémem zprostředkování promítají do komplexu životních projevů příslušníků třídy. Stejně tak je způsob výroby podstatným vnitřním určením „způsobu života“ společnosti a rozhodující determinantou „způsobu života“ tříd, skupin i jednotlivců. Vědomí tohoto rozdílu bývá jen zcela výjimečně součástí definičních vymezení; obvykle se v nich objevuje uspořádaný výčet společenských subjektů bez uvedení uvažovaných rovin jeho existence.(5)

(4) Jinými slovy řečeno jde o otázku, který společenský subjekt, vyvíjející se a rozvíjející se v závislosti na objektivních podmínkách a tyto podmínky také aktivně přetvářející, je nositelem vlastností, jimiž je definován „způsob života“. Toto nositelské hledisko nelze zaměňovat s hlediskem kauzálně genetickým, tedy s otázkou, které společenské subjekty, s jakou mírou zprostředkování, jakými mechanismy a s jakou účinností ovlivňují formy existence, způsob života subjektů nižšího řádu.

Jedním z důsledků přírodní historického vývoje lidského společenství, který geneálně předvídali již (Marx a Engels v *Německé ideologii*), je postupný vznik, objektivizace společenských subjektů vyššího řádu. Jestliže vznik soukromého vlastnictví a společností založených na vykořisťování vytvořil postupně podmínky pro vznik tříd, států, církví, politických stran, národů aj., znamenalo zrušení vykořisťování a vznik světového socialistického společenství novou etapu i v tomto procesu. Jako subjekt se objektivizuje, kvalitu subjektu nabývá celá socialistická společnost, chápaná v rámci jednotlivých státních celků, i světová socialistická soustava jako předstupeň předpokládaného celosvětového komunistického sjednocení. Se vznikem každého nového společenského subjektu, se podstatně rozšiřuje a obohacuje struktura forem existence, forem aktivity a znásobuje síť jejich vzájemných vazeb. V zásadě všechny společenské subjekty, i když s rozdílnou mírou zprostředkování, ovlivňují způsob existence elementárních společenských subjektů – lidí.

(5) Výjimkou je například A. P. Butěnků, který v již citované stati (zdůrazňuje otázku subjektu životní činnosti jako podstatnou, protože „struktura způsobu života a jeho určující podmínky nejsou zadejka totožné, hovoříme-li o různých subjektech.“ Sám se však přiklání k volbě tří subjektů – osobnost, sociální skupina či společnost, jako celek, a to s vědomím narůstající složitosti souhrnu forem životní činnosti. Způsob života sociální skupiny (třídy) má složitější strukturu, k níž patří nejen suma nejtypičtějších forem životní činnosti jednotlivců, kteří tuto skupinu vytvářejí (jak se někteří domnívají), ale současně i formy její životní činnosti jako celistvosti, které jsou určeny zvláštním místem a úlohou sociální skupiny ve společnosti, úrovni jejího vědomí, jejími tradicemi atd. Způsob života společnosti má strukturu ještě složitější. Za prvé zahrnuje souhrn všech probíhajících, v prostoru a čase odlišných forem životní činnosti tříd a individuí, z nichž je tato společnost složena. V této podobě je to hromadný pojem. Za druhé způsob života společ-

Zde začíná sporný problém. Jestliže zavádíme na realitě nový vědecký pojem, musí odrážet některé z jejích podstatných stránek a plnit jak poznávací, tak prakticko-přetvářecí funkci. V soustavě společenskovědních pojmů marxismu-leninismu chybí univerzální pojem jak pro kvalitativní určení způsobu existence, způsobu „žít“ všech hierarchizovaných společenských subjektů, tak pro odraz podstatných, kvalitativních určení životních projevů společensky, třídně a skupinově determinovaného činného jedince. Z tohoto hlediska jsou oba definiční přístupy možné. Zbývá ovšem položit si otázku, zda jsou oba stejně účelné, zda oba stejně usnadňují či ztěžují poznávací proces a odpovídají potřebám řídicí praxe.

Klasikové marxismu-leninismu spojovali pojem způsob života s formami společenské existence, společenského života individuí. (6) Stejné pojetí pojmu však převažuje v hovorové řeči, v jazyce politických dokumentů i v deskriptivně analytických vědeckých pracích. Hovoří-li stranické dokumenty nebo plánovací orgány o úkolech zdokonalování socialistického způsobu života, neuvažují v této souvislosti celek společenských procesů charakterizujících budování rozvinuté socialistické společnosti, ale jejich průběhy v lidském životě, mechanismy a nástroje, jimiž lze každodenní život lidí společensky ovlivňovat. Stejně intuitivní pojetí se však (někdy v rozporu s teoretickými deklaracemi) výrazně prosazuje i v jazyce vědy. Vždyť sama klíčová teze o postupné homogenizaci způsobu života dělnické třídy, družstevního rolnictva a pracující inteligence má bez dalšího platnost jen při zúženém pojetí subjektu. Procesy, jimiž se projevuje a rozvíjí dělnická třída jako společenský subjekt a družstevní rolnictvo jako společenský subjekt nelze popisovat v kategoriích homogenizace a diferenciací, ale v kategoriích rostoucí spolupráce na bázi sblížování forem vlastnictví a třídních zájmů při růstu vedoucí úlohy dělnické třídy. Analogicky zúžené pojetí je také implicitním východiskem všech empirických výzkumů způsobu života, sekundárních analýz podmínek a způsobu života aj.

Pokusme se ještě rozšířit škálu argumentů o méně obvyklou formu „důkazu sporem“. Připusťme, že budeme akceptovat široké pojetí subjektu způsobu života. Jaké důsledky by mělo toto rozhodnutí pro poznávací proces? Způsob života v této podobě by se stal střešovým pojmem, usilujícím o charakteristiku forem existence, projevů, aktivit všech společenských subjektů vyššího řádu (světového socialistického společenství, církví, politických stran, státu aj.). Avšak i tehdy, omezíme-li se na určitý apriorní uzavřený výčet společenských subjektů (kde vzniká nikým neřešená otázka kritéria selekce), jako je například společnost – třída – rodina – jednotlivec, vytváříme pro poznávací proces prakticky nepřekonatelné překážky. Teorie i výzkum způsobu života by pak musely samostatně rozpracovávat charakteristiku „životních projevů“ jednotlivých subjektů / (teorii společenského vývoje, vývoje tříd, vývoje rodiny i osobnosti a její aktivity), každá teze by měla platnost jen v určitém, přesně vymezeném subjektivním kontextu, každý prvek sociální reality by musel být při své analýze zvažován ve vztahu k různým úrovním společenského systému,

nosti zahrnuje i něco odlišného od sumy životních činností sociálních skupin a jednotlivců, a to směnu činností mezi sociálními skupinami, jejich antagonismy nebo rozpory, boj nebo spolupráci tříd, tj. vše to, co se vztahuje k sociálně ekonomické, politické a duchovní životní činnosti společnosti jako určitého celku, majícího také své vnější vztahy k jiným společnostem jiných zemí“ [Buténko 1978 : 40–41].

(6) Obsírnou argumentaci v tomto směru provedl J. Kučera [Kučera 1979].

protože *forma* životního projevu jednoho subjektu (například třídy) je *důsledkem* životních projevů jiného subjektu (například společnosti) a *podmínkou* způsobu života jednotlivce. Nejen systémová *deskripce* (vymezení podmínek, struktur, funkcí aktivit), ale dokonce i samo *vymezení podstaty* způsobu života v různých úrovních subjektu by bylo odlišné. Takto všeobšáhle formulovaný problém se pak vymyká možnostem relativně uceleného teoretického i empirického uchopení a praktická využitelnost složitého a velmi nepřehledného systému získaných poznatků (pokud by ho vůbec bylo možno relativně završit) je velmi problematická.

z těchto důvodů považujeme za užitečnější omezit expanzivit definičních přístupů a vztahovat pojem způsobu života k podstatným určením souhrnu životních aktivit, životních projevů jednotlivců. Pojmy způsob života společnosti, způsob života třídy by pak byly vyhrazeny pro zachycení podstatných, určujících rysů způsobu života příslušníků těchto společenských subjektů, pro zachycení takových rysů, v nichž se odráží společenské postavení, úloha a vývojové zákonitosti daného společenského subjektu. Tento definiční přístup také umožní bez velkých obtíží používat v analogickém významu výrazy jako je „způsob života mládeže“, „způsob života zaměstnaných žen“, jejichž sociální báze nemá povahu subjektu, ale jen statistického seskupení na základě některých společných znaků.

Přijetí tohoto stanoviska, zúžení předmětu zájmu na individuum chápané jako společenský subjekt v kontextu všech společenských determinant a v činném vztahu k přírodě, společnosti i sebepřeměně vlastní osobnosti umožní intenzifikaci poznávacího procesu, zpřesnění a zjednodušení vztahového kontextu, formulaci kontextově jednoznačných předpokladů a závěrů, zpracování systémových modelů, typů i soustavy sociálních indikátorů. Konsekvantně je také předpokladem vyšší využitelnosti poznatků v rozhodovací a řídicí činnosti.

Podstata způsobu života

Jedním z nejvýznamnějších problémů, jehož řešení bezprostředně souvisí s vymezením subjektu způsobu života, je hledání podstatných, kvalitativně určujících vlastností životních činností.

Studujeme-li konceptuální východiska různých autorů zabývajících se způsobem života, zjistíme s překvapením, že otázka podstaty způsobu života není teoreticky dostatečně rozpracována. (7)

Převážná většina autorů řeší tento problém odkazem na známý citát z Ně-

(7) V Československé literatuře se problémem podstaty způsobu života zabývá například v úvodu ke své knize *Socialistický způsob života* M. Solcová [1978]: „Marxistické poznání totality společenských jevů je spjato se zkoumáním jejich obsahu, jejich podstaty. To, co odráží sféru jevů, je výpovědi o jejich existenci, pod níž je skryta dynamická tendence, která určuje směr a pohyb společenských jevů. Právě tato dynamická tendence vyjadřuje podstatu toho kterého společenského jevu.“ Ve vztahu ke zkoumání socialistického způsobu života však úkol poznávat jeho podstatu situuje vně sociologie a ospravedlňuje sociologa, který „...bude zřejmě brát v úvahu totalitu jevů a nelze ho vinit z toho, že v definici způsobu života akcentuje tento úhel poznávání a již méně bude schopný vypovídat o podstatě těchto jevů, i když ji bude respektovat“. Předpokládá, že různé vědní obory budou „...poznávat různé podstaty jevů, budou se orientovat na různé jevy této podstaty, i když objekt jejich zkoumání bude stejný, tj. způsob života.“ [Salcová 1978: 6]

mecké ideologie,(8) v němž klasikové marxismu v kontextu základních teoretických předpokladů materialistického pojetí dějin označují za rozhodující formu životního projevu, způsobu života lidí, způsob, jímž vyrábějí prostředky ke svému životu, co vyrábějí a jak vyrábějí.

Tato nepochybně velmi podnětná pasáž však zjevně nebyla autory koncipována jako definice pojmu způsobu života, proto v ní také nelze hledat vyčerpávající vymezení všech podstatných určení souhrnu životních projevů. Obsahuje pouze základní východiska a metodu řešení, kterou je nutno dále rozvinout v duchu dialektickomaterialistického pojetí člověka a lidských dějin. Z řady podnětů, které citovaná úvaha pro toto řešení přináší, je nutno zdůraznit zejména dva principy:

– tak jako je rozhodujícím činitelem společenského vývoje způsob výroby, je rozhodujícím faktorem lidského života způsob zajištění jeho hmotné existence (obsah, rozsah a forma produktivní činnosti i velikost podílu na společenském bohatství a způsob jeho nabývání);

– odlišení věcných, předmětných a způsobových stránek, které považujeme dosud za samozřejmé jen při analýze výrobního procesu, má obecnější metodologický význam. Také celek životního procesu má svou věcnou, předmětnou formu, věcnou strukturu životních aktivit a svou analytickou stránku (odpověď na otázku, „jak“ lidé žijí).

Dešifrovat ^{slučovat} „jak“, nalézt na jevové věcné struktuře životních procesů jejich způsobová určení, je rozhodujícím poznávacím úkolem současné fáze teoretického výzkumu způsobu života.

Výsledky dosavadních teoreticko-metodologických úvah nám umožňují s vysokou spolehlivostí formulovat předpoklady, meze či prostor hledaného řešení. Je nepochybné, že hledané podstatné vlastnosti aktivit musí být objektivní, existující nezávisle na vědomí činného subjektu, musí se vztahovat k celku životních projevů i ke všem jeho částem. Hypoteticky lze předpokládat, že tak jako podstata osobnosti jako sociálního jevu je marxismem položena do soustavy společenských poměrů, bude mít i podstatné určení způsobu života jako činného vyjádření osobnosti integrující charakter, spojující subjekt a jeho aktivitu s celkem společensko-reprodukčního procesu, se způsobem výroby i způsobem „sociální výroby“ [Charvát 1975].

Podstatné stránky, vlastnosti životních činností bychom podle této hypotézy měli hledat nikoliv uvnitř činností samých, ale v tom, co tyto aktivity znamenají pro reprodukci a rozvoj výrobních a společenských sil, výrobních a spo-

(8) „Způsob, jak lidé vyrábějí prostředky ke svému životu, závisí především na tom, jaké jsou vůbec životní prostředky, které tu byly před nimi a které musí reprodukovat. Na tento způsob výroby nelze pohlížet jen z té stránky, že je reprodukci fyzické existence individuů. Je to spíše již určitý druh činnosti těchto individuů, určitá forma projevu jejich života, určitý způsob jejich života. Jak individua projevují svůj život, taková jsou. To, čím jsou, spadá tedy vjedno s jejich výrobou, a to s tím, co vyrábějí, i s tím, jak vyrábějí. Čím individua jsou, závisí tedy na materiálních podmínkách jejich výroby.“ [Marx – Engels 1962 : 35]. Podnětnou analýzu interpretačních rozdílů, které jsou způsobeny sématickými diferencemi mezi používanými pojmy v německém originálu, ruském a českém překladu této pasáže, provedl R. Růžicka v citované stati. Český překlad výrazu „eine bestimmte Art ihr Leben zu äussern“, který zní „určitá forma projevu jejich života“, je obsahově přesnější a interpretačně podnětnější než ruská varianta „opredel'nyj vid ich žiznědějat'nosti“ [Růžicka 1979 : 185].

lečenských vztahů. Je-li osobnost produktem společenských poměrů, je způsob života kvalitativním určením jejího činného vztahu ke skutečnosti, k přírodě, společnosti i sobě samé. Individuální subjekt, formovaný předchozí aktivitou probíhající v kontextu určitých společenských sil a vztahů, svými životními projevy vstupuje do procesů jejich tvorby a spotřeby, jejich reprodukce a změny, chová se jako společenský subjekt. Kvalitou tohoto zespolečnění je určena i kvalita jeho životního projevu, jeho způsobu života. V operační rovině to znamená, že kvalitativní určení způsobu života strukturou životních činností (tím, jaké činnosti a v jakých relacích subjekt vykonává) je možné pouze za předpokladu jednoznačné identifikace povahy činného vztahu těchto aktivit ke společenskému reprodukčnímu procesu.

Životní činnost jako systém

Snaha proniknout k podstatným charakteristikám lidských činností vede k odhalení dalšího dosud nedostatečně propracovaného problému teoretické koncepce způsobu života, jímž je systémové pojetí aktivity jako sociálního procesu, které je podmínkou pro rozšíření a obohacení komplexu jejích empirických indikátorů.(9) Přes řadu prací, které se zabývají teorií aktivity, lze říci, že systémová sociální teorie lidské činnosti jako nedílné součásti, elementu společenského reprodukčního procesu, společenskopřetvářecí praxe se teprve rozvíjí.(10) Jedním z jejích prvních kroků je konstrukce procesuálního modelu aktivity.

Činnost je neoddělitelná od subjektu, je formou jeho existence. Historická analýza lidské činnosti ukazuje, že lidská činnost jako sociálně utvořená a kulturně organizovaná aktivita má ve svém základu odlišení činné osoby a předmětu činnosti, tedy subjektu a objektu. Subjekt (individuální, skupinový, nebo – i když převážně v abstrakci – celospolečenský) působí s využitím určitého instrumentáře na objekt, jímž mohou být předměty vnějšího světa, společnost, jiní lidé i jednáající osoba sama. Subjekt v procesu činnosti objekt přetváří (vyrabí, zdokonaluje, spotřebovává), nebo jej nechává beze změny, a pak se výsledek činnosti vrací zpět k němu samému v podobě poznání objektu nebo v podobě jeho hodnocení (posouzení významu pro subjekt) [Kagan 1974].

Velmi snadno si dokážeme, že subjekt-objektový model aktivity je z hlediska sociální analýzy příliš zjednodušený. Pro pochopení aktivity, zejména pro pochopení příčin, které ji vysvětlují, je nutno vzít v první řadě v úvahu komplex podmínek, v nichž subjekt aktivitu vykonává, jimiž je ovlivněn ve svém rozhodování (jde-li o vědomý akt), popřípadě které vyvolávají stereotypní algoritmickou reakci. Samotný průběh aktivity je (vedle obsahových určení a kvantitativních ukazatelů časové, energetické, materiálové aj. spotřeby) charakterizo-

(9) V dosavadních výzkumech způsobu života, pokud se zabývají vůbec aktivitami a nikoliv jen jejich podmínkami, se převážně užívá jen několika základních indikátorů: název aktivity jako nositel obsahového určení (práce, vaření, poslech televize aj.), ukazatele odvozené od časové proměnné (trvání, frekvence, ojedinelé situovanost aktivity), případně výpověď o míře aspirací či míře uspokojení danou aktivitou. Jednoznačně přitom převládá indikace prostřednictvím subjektivní reflexe.

(10) Na rozdíl od psychologických a sociálně psychologických přístupů, které mají dlouhou tradici, bohaté nepřehledné a někdy, bohužel, i poněkud problematické výsledky. Sociální teorie aktivity se však nemůže úspěšně rozvíjet, aniž by si osvojila a kriticky přehodnotila i myšlenkový přínos teorie chování.

ván i používanými prostředky, sledovanými záměry a cíli atd. Působení aktivity na objekt vyvolává soustavu účinků nejen na bezprostředním objektu aktivity a jejím subjektu (nezávisle na tom, zda je subjekt přímým objektem vlastní činnosti), svými důsledky zasahuje i větší či menší úsek ostatní společenské skutečnosti. Je-li systém podmínek, které aktivitě předcházejí, rozhodující pro pochopení jejich příčin a tedy i pro tvorbu společenských mechanismů ovlivňování struktury životních projevů, je souhrnný produkt, výsledek, efekt aktivity základem jejího společenského hodnocení, nositelem jejího společenského významu, hodnotícího vztahu společnosti k této aktivitě.

Proto je nutné, aby model systému životní činnosti, byl konstruován přinejmenším z těchto prvků: podmínky – subjekt – aktivita – objekt – produkt. Celý tento systém je bezpodmínečně nutno chápat v podmíněném i činném vztahu k širšímu společenskému prostředí. Každá lidská činnost má svůj sociálně vztahový kontext, z něhož odvozuje své podmínky, stimuly, cíle, který ovlivňuje její průběh a současně je i rozhodujícím příjemcem, zhodnocujícím její produkt. Vytržením z tohoto kontextu získáme pouze hrubý, předmětný skelet činnosti, velice ochuzený ve svém sociálním obsahu.

Položme si nyní znovu otázku, který moment, který prvek systému lidské činnosti může být nositelem jejích společensky podstatných určení. V logice předchozích úvah dospějeme k jednoznačnému závěru, že tímto prvkem, který integruje subjekt a jeho aktivitu s celkem společensko-reprodukčního procesu, je široce chápaný souhrnný produkt činnosti, nikoliv však produkt „o sobě“. Pro lidskou činnost je podstatný ten moment, v němž se v dialektickém napětí sjednocuje individuální a společenské, konkrétní a abstraktní – moment společenského zhodnocování produktu: (11) ta fáze, kdy je výsledek relativně završené činnosti konfrontován se společenskými potřebami, kdy se objektivizuje, a to nejen v předmětné, materiální podobě, ale také v podobě reprodukce či rozvoje společenských vztahů, v nichž činnost probíhala, i v podobě reprodukce či rozvoje samotné činné osobnosti. Touto objektivizací výsledku, „spotřebou jeho užité hodnoty“, se individuální lidská činnost vřazuje do procesu společensko-historické praxe a z tohoto začlenění je také zpětně odvozena „hodnota“ produktu (ve smyslu společensky nutného množství vynaložené aktivity, vynaložené energie) jako základ pro stanovení společenské „ceny“ produktu, a tedy i sociálního významu aktivity. (12)

Význam aktivity pro společnost není dán samotnou existencí produktu, ale tím, jak tento objektivizovaný, společensky osvojený a zhodnocený produkt

(11) „Z ‚hodnotového‘ hlediska však je v každém produktu založen protiklad, daný jednak tím, co produkty navzájem odlišuje, jednak tím, co je navzájem spojuje. Každý produkt (v jeho obecném významu) je konkrétním výsekem skutečnosti..., majícím svůj vnitřní obsah, soustavu vlastností, které jsou pro něj charakteristické a s jejich pomocí může plnit určité funkce. Jinými slovy, každý produkt je nositelem hodnoty svého obsahu, podle níž se odlišuje i další spotřeba těchto produktů. Na druhé straně však je společnou vlastností všech produktů, že jsou výsledkem procesů, nebo také, že jsou prvkem kultury. Přes rozmanitost produktů, vyjádřenou právě jejich hodnotami obsahů, nesrovnatelných mezi sebou navzájem, však existují takové charakteristiky produktů umožňující srovnávání, které jsou dány ukazateli práce či sociální práce, nezbytných pro její vznik, jinými slovy hodnoty těchto produktů“ [Charvát 1975: 43].

(12) Extenze některých teoretických poznatků charakterizujících výrobní činnost v kontextu veškeré sociální aktivity není nahodilá. Myšlenkový odkaz klasiků marxismu plní významnou metodologickou funkci a každá obecná teorie sociální aktivity musí jako své zvláštní obsahovat i teorii výrobní činnosti.

vstupuje do procesu rozšířené reprodukce, rozvoje člověka i lidské společnosti. Vyjádřeno v tradiční sociologické terminologii, nositelem společenského významu aktivity je komplex jejích funkcí.

Většina lidských činností je výrazně polyfunkčních; činný subjekt vstupuje svou aktivitou — nezávisle na svém vědomí a vůli — do vztahu k mnoha subjektům i sobě samému, k přírodním, sociálním i duchovním procesům společnosti. Již sama identifikace referenčního prostoru, v němž jsou pocítovány důsledky dané aktivity, tím spíše pak určení povahy a síly účinku, představují velmi obtížný gnoseologický problém.(13)

Chceme-li však pochopit, jakou úlohu sehrává určitá aktivita v komplexu společenského i individuálního života, zda a jak by bylo možno tuto aktivitu měnit, rozvíjet či omezovat, musíme nezbytně vycházet z jejího základního funkčního vyústění. Problém reálných funkcí životních činností byl však zatím stěží naznačen v teoretické rovině; pro jeho empirické studium nebyly vyvinuty vhodné poznávací prostředky. Při analýze reálných sociálních procesů vývoje způsobu života je řešení intuitivně a zkušenostně, důrazem na primární, očekávané a společensky převažující funkce jednotlivých činností. Poznávací možnosti tohoto přístupu jsou však značně omezeny. Výzkum prostředků pro analýzu produktů a funkcí životních činností je proto podle našeho názoru nejaktuálnějším úkolem metodologické povahy.

Podmínky životní činnosti

Problému podmínek života patří v dosavadních analýzách způsobu života zvláštní a paradoxně rozporná úloha. Při studiu reálných procesů vývoje lidského života jsou změny v podmínkách života ústředním a rozhodujícím předmětem zájmu; do určité míry také proto, že dosud užívané soustavy sociálních indikátorů zachycují téměř výlučně rovinu životních podmínek, nikoliv aktivit. Vztah podmínek a způsobu života byl také jedním z prvních široce diskutovaných teoreticko-metodologických témat. Otázka, zda jsou podmínky života součástí způsobu života, se různými autory neustále vrací. Převládá však stanovisko, které formuloval např. A. P. Butěnko: „Ačkoli způsob života, jeho determinující příčiny, podmínky, okolnosti jsou organicky spojeny, nelze je směšovat, tím spíše ne ztotožňovat. Způsob života se odlišuje od podmínek života tím, že představuje samu konkrétní životní činnost lidí. Analýza předpokladů způsobu života, podmínek života není ještě analýzou samotného způsobu života ... Chceme-li analyzovat způsob života, musíme zkoumat život sám jako konkrétní souhrn forem činností ... Jinými slovy, strukturní prvky způsobu života nejsou podmínky života, ale právě souhrn forem životní

(13) Ilustrujme si složitost referenčního rámce na příkladu práce ve společensky organizovaném pracovním procesu. Produkt pracovní činnosti má sice především svou věcnou formu, současně jím je ale také určitá spotřeba společenských zdrojů (materiálů, energie), spotřeba fyzických a duchovních sil, času, ale také hmotných prostředků pracovníka. Produktem práce jsou nové zkušenosti, dovednosti, poznávací stimuly, pocit uspokojení či nespokojení pracovníka, mzda za práci, právo na odpočinek a sociální zabezpečení. Pracovní činnost rozšiřuje sociální kontakty, pracovní kolektiv formuje vědomí, hodnoty a normy nejen ve vztahu k vlastní práci, ale i ve vztahu k jiným životním aktivitám. Pracovník vstupuje svou prací do vztahu ke svému bezprostřednímu pracovnímu kolektivu, jeho úkolům a zájmům, k podniku a zprostředkovaně k celému národnímu hospodářství, k rodině i k sobě samému. Funkce pracovní činnosti jsou vnější a vnitřní, zprostředkované hmotně, sociálně i sférou vědomí. Množství funkčních vztahů je značné a přitom proměnlivé, v reálné analýze je nutno omezit se na jejich hlavní prvky.

činnosti — práce, veřejně politická činnost, rodinné a domácí činnosti, odpočinek aj. — které zaplňují celý život“ [Butěnko 1978: 39].(14)

Hovoříme-li o paradoxech v rozpracovávání problematiky podmínek života, nemáme ani tak na mysli přezívající výrazy nedostatečné pojmové čistoty a nedůsledného odlišování životních podmínek a životních aktivit, interpretační zámeny podmínek za aktivitu, které již byly mnohokrát teoreticky odmítnuty. Jde však o to, že přes mimořádný důraz na analýzu reálných podmínek života není prakticky propracován pojem podmínek života. Teoreticko-metodologické analýzy systému determinant životních činností jsou zcela ojedinělé(15) a tato teoretická nepropracovanost má řadu konsekvencí v jejich věcném rozboru. Systém objektivních determinant životních činností nebyl dosud dostatečně uspokojivě zvládnut ve své věcné struktuře,(16) a tím spíše ne v celé složitosti vzájemných zprostředkování a příčinných řetězců, v nichž se promítá do konkrétní životní situace konkrétního subjektu v určitém konkrétním okamžiku a v nichž hraje významnou úlohu předchozí aktivita subjektu. Věcný rozbor podmínek života nenalézá v teorii adekvátní selekční, klasifikační a interpretační bázi, což se prakticky projevuje zejména tím, že podmínky života jsou popisovány v makrosociální rovině, v podstatě jako mechanický souhrn společenských problémů interpretovaných tradičně, tak jak byly společenskými vědami vykládány dávno před formulací pojmu „způsob života“, nikoliv optikou zprostředkování a důsledků pro konkrétní život lidí, pro strukturu a obsah jejich životních aktivit.

Druhým projevem nepropracovanosti pojmu „podmínky života“ (a specifické interpretační optiky vyžadované novým poznávacím kontextem) je soustředění zájmu na společenské materiální podmínky života i úroveň hmotné spotřeby. Podstatně méně jsou reflektovány životní podmínky organizační povahy (způsob fungování jednotlivých společenských institucí, organizace společenské nabídky aktivit) a zcela nepropracované zůstávají objektivní determinanty ze sféry vědomí (vliv tradic, ideologie, znalostí, postojů, norem). Obecněji platí,

(14) V těchto diskusích je podle našeho názoru méně podstatné, zda jsou podmínky života uváděny jako součást definičního vymezení způsobu života, tj. pojmové abstrakce zaváděné na realitě. Podstatné je odevkání osvojení reálných procesů a jejich vztahů, vědomí, že podmínky života je nutno v sociální analýze odlišovat od životních projevů, životních aktivit, že rozhodující z hlediska společnosti nejsou podmínky života, ale jejich transformace do struktury životních činností, v nichž spočívá těžiště problematiky.

(15) V Československu se podmínkami života v teoreticko-metodologické rovině dosud zabýval jen kolektiv pracovníků VÚŽÚ, který vymezil životní podmínky jako souhrn činitelů působících v relaci k procesu utváření způsobu života. Věcně je klasifikoval do tří základních skupin podmínek přírodních, společenských a osobnostních, v operacionální rovině jako podmínky vyplývající z geograficko-klimatického charakteru teritoria, z charakteru osídlení, typu bydliště a bytu, podmínky vytvářené ve sféře pracovního procesu, podmínky pro společensko-veřejný život, podmínky pro volný čas, kulturní a vzdělanostní rozvoj člověka, podmínky vyplývající z fáze životního cyklu a z rodinného života, životní podmínky vyplývající z individuálních specifíků osobnosti [Charakteristika 1977].

(16) Základní klasifikace na podmínky přírodní, společenské a osobnostní je velmi hrubá, nehledě na to, že vyvolává kritické výhrady, protože jak současný stav přírodního prostředí, tak osobnost jsou společenskými produkty. Teoreticky možný přístup ke klasifikaci podmínek opírající se o klasifikaci životních činností je problematizován jednak neexistencí vhodné klasifikační opory, jednak — a především — tím, že většina konkrétních životních podmínek vystupuje jako determinanta celého komplexu aktivit.

že význam objektivních podmínek vázaných na subjekt, transformovaných jeho aktivitou i vědomím, i význam limitů vázaných na „přírodní“, fyziologické stránky lidské existence je až na výjimky doceňován teprve postupně.(17) Obava z psychologismu vyvolává nebezpečí sociologismu jako druhé krajnosti; vede k zjednodušenému pojetí systému determinant, vnějších stimulů i vnitřních motivů lidské aktivity, nazíranému výhradně z hlediska makrospolečenských procesů. Objektivním činitelem napomáhajícím vzniku těchto zjednodušení je komplexnost a složitost samotného věcného problému způsobu života, který překračuje oborové hranice a vyžaduje jednoznačně multidisciplinární přístup nikoli souřadného, ale syntetického typu.

Úkolem teoretické analýzy podmínek života je podle našeho názoru propracování determinant sociální aktivity individuálního subjektu jako systému objektivních společenských a společensky zprostředkovaných činitelů i objektivně existujících – a převážně rovněž společensky formovaných – determinant vázaných na subjekt, osobnost a její předchozí aktivitu. Ve věcné rovině je nezbytné hledat analytická kritéria, která umožní uspořádat systém společenských determinant lidského života v jejich vzájemných vazbách a zprostředkováních od makroúrovně až k rovině každodenní situace, reálného rozhodovacího prostoru subjektu a zpřesnit tak interpretační schéma pro analýzu reálných změn v podmínkách života.(18)

I zde se teoreticky nabízejí dvě možné cesty. Při konstrukci hierarchizovaného, uspořádaného systému příčinných činitelů lze vyjít ze základních zákonitostí společenského vývoje a hledat jejich průměty do životní situace lidí; uvažovat, jaký vliv má úroveň výrobních sil, charakter výrobních a ostatních společenských poměrů, třídní struktura a mezitřídní vztahy, ale také přírodní podmínky, ideologie, morálka, kultura aj. Jako smysluplnější a z hlediska praktického řízení společenských procesů užitečnější se však jeví opačná cesta: analyticky vycházet ze struktury životních projevů subjektu, analyzovat soubor jejich (z hlediska subjektu vnějších a vnitřních) determinant a z této úrovně induktivně odvozovat příčinné vztahy, jimiž jsou společensky utvářeny. Jednotlivým momentem zde není jako v prvním případě společenský proces, společenský faktor, který vyvolává široké spektrum sociálních souvislostí a důsledků, ale konkrétní lidská aktivita, podmíněná spektrem sociálních příčin. Předností tohoto přístupu je identifikace příčinných činitelů v jejich konkrétní vzájemné souvztažnosti, která nabízí cestu k vysvětlení variability reálných životních projevů. Věcně pak musí vést k destrukci tradičních problémových okruhů, ke zcela novému seskupení problémů a odlišné formulaci otázek. Od této nové syntézy je také možno očekávat poznávací přínos k již dosaženému,

(17) K těmto výjimkám patří zejména problematika potřeb, jejichž podstatná úloha v utváření způsobu života je obecně akceptována, i když ne vždy s dosti citlivým odlišením objektivních potřeb existence a rozvoje jedince, odvozených ze systému společenských cílů a postavení a úkolů jedince ve společenském reprodukčním procesu, a uvědomovaných potřeb jako prvku vědomí, plnicího motivační funkce.

(18) Nejde zdaleka o jednoduché a společensky či teoreticky nevýznamné problémy. Respektování určující úlohy společenských poměrů pro utváření způsobu života je základním principem marxistické koncepce této problematiky. Hledat mechanismy, jimiž se tato určující úloha společenských poměrů promítá do podmínek každodenního života lidí, znamená však rozpracovávat i samu teorii společenských vztahů. Stejně tak například pokus o rozbor mechanismů, jimiž se v reálných životních podmínkách prosazuje socialistický princip rozdělování podle práce, vede k řadě složitých teoretických i politických problémů.

na bázi jiných sociálních procesů rozvíjenému poznání. Podmínkou sine qua non tohoto řešení je však zdokonalení analytické struktury komplexu životních činností.(19)

Čím zřetelněji si uvědomujeme, že každá lidská aktivita má vedle své věcné, jevové podoby, kterou lze popisovat indikátory časové, energetické, materiálové spotřeby, místa, participujících osob, produktu aj., i svou podobu analytickou, svá podstatná určení a funkční souvislosti odvozené od vztahu ke společenskému reprodukčnímu procesu i rozvoji osobnosti, tím naléhavěji si klademe otázku klasifikačních principů pro uspořádání celého věcného komplexu životních činností.

Dosavadní deskriptivně analytické empirické studie až na výjimky používají obecně známá klasifikační schémata rozvinutá výzkumy časových rozpětů, jejichž základními prvky jsou práce a mimopracovní doba, dále členěná na nutnou složku a volný čas. Abstrahujeme-li od určitých dílčích diferencí (např. v rozsahu činností zařazovaných do souhrnné položky „práce“, ve vymezení obsahu a rozsahu volného času ap.), je tato klasifikace v zásadě shodně využívána jak v buržoazní, tak v marxistické vědě o společnosti.(20)

Řada teoretických i teoreticko-empirických prací vycházejících z tohoto přístupu sehrála velmi významnou úlohu v rozvoji sociologické teorie i v poznání lidského života a podmínek jeho utváření. Čím hlouběji však pronikáme k podstatě lidského života, k hledání určujících charakteristik životních činností, tím zřetelněji se ukazuje, že pro potřeby funkční analýzy tato výchozí klasifikace již plně nevyhovuje. Základní analytický klasifikační princip, tj. odlišení společensky nutných, individuálně nutných a svobodně vykonávaných aktivit, je spojen s tolika teoretickými problémy, že si vynutil při svém začlenění do soustavy marxistických společenskovědních přístupů velmi složitou konstrukci nadstavbových vysvětlujících, omezujících, zpřesňujících úvah. Uvedme si alespoň některé kritické argumenty:

– Vyčlenění výdělečné práce z celku lidského života je v podmínkách kapitalistické společnosti ideologickým výrazem odcizení práce, stojící v protikladu k tzv. svobodě soukromí. Přeneseno do našich podmínek fixuje ve skutečnosti oddělení „společenského“ a „individuálního“, dezinterpretované jako odlišení „práce“ a „nepráce“.

– Produktivní, činný vztah jedince ke společnosti, ke společenskému reprodukčnímu procesu se v této klasifikaci rozmělnuje. Tvořivý podíl na řízení společenských procesů zde splývá s mnoha zájmovými společenskými aktivitami v jednu obsahově neurčitou složku volného času: nezespolečenštěná práce je

(19) Ilustrujme si tento přístup alespoň na příkladu. Podmínky pracovní aktivity (ve smyslu podílu na společensky organizovaném pracovním procesu) by bylo možno analyzovat v této logice: společenské postavení pracujících dané povahou vlastních vztahů, společenská záruka pracovní příležitosti, reálná dosažitelnost pracovní činnosti z hlediska teritoriálního, komunikačního, kvalifikačního na profesní struktury, míra tvořivosti ve struktuře společenské nabídky pracovních příležitostí, a naopak míra fyzické namáhavosti, monotónnosti aj. daná rozvojem výrobních sil, časová organizace pracovní činnosti, úroveň normování a kontroly pracovního procesu, kvalita pracovního prostředí, povaha mezilidských vztahů na pracovišti, vztah k práci a pracovišti, kvalifikační předpoklady pro výkon práce, podmínky pro pracovní iniciativu a účast na řízení širších výrobních procesů.

(20) Jednou z nejznámějších publikací, která odmítá toto klasifikační schéma, je *Člověk po práci* Gordona a Klopova. S pojmem volného času nepracuje však také například Dončev ve své knize *Člověk-vřemě-dejnost*.

jakoby postavena mimo oblast společenského zájmu, její ekonomické a sociální důsledky pro společenský reprodukční proces jsou nedoceny.

— Velmi obtížně se v kontextu této klasifikace formuluje problém rozvoje osobnosti. Výjimkou nejsou stanoviska, která situují prostor pro rozvoj výhradně či především do sféry volného času. I v těchto případech, kdy se autor od této zjednodušené koncepce prostoru pro rozvoj osobnosti distancují, se často kvalita struktury životních činností odvozuje především od bohatosti a různorodosti forem trávení volného času.

— Sám pojem volného času je doprovázen trvalým rozporem mezi teoretickou koncepcí, očekávanými a reálnými společenskými funkcemi a operacionalizovanou definicí, v níž je volný čas chápán jako prostor zbývajících po vykonání činností „nutných“. Společensky i individuálně (což zdaleka není totéž) ne-nutné složky obsahuje jak účast na společenském pracovním procesu, tak sféra domácích prací, doprava, spánek aj. Naproti tomu řada činností zařazovaných v těchto přístupech do volného času má ve větší či menší míře povahu činností společensky nebo individuálně nutných.

Formulace pojmu „způsob života“ a propracovávání jeho teoretické koncepce nastolují problém struktury životních činností se značnou nálehavostí. Určité východisko pro řešení nám nabízí rozlišení komplexu životních aktivit z hlediska jejich vztahu ke společenskému reprodukčnímu procesu.

Mnohotvárný celek lidského života se z tohoto hlediska v zásadě rozděluje na dvě velké skupiny činností. První z nich tvoří ty činnosti, jimiž se člověk projevuje jako činný, produktivní, tvořivý subjekt společenského vývoje, v nichž zhodnocuje svou specifickou lidskou schopnost činně přetvářet vnější svět. Všechny tyto činnosti jsou orientovány na vnější produkt (což samozřejmě neznamená, že nemají i své sekundární funkce ve vztahu k činné osobnosti), jímž aktivně vstupují do procesu ekonomické, sociální, kulturní, biologické reprodukce společenského celku. Jde o pracovní činnosti v nejširším slova smyslu, které produkují nové materiální a duchovní hodnoty, zdokonalují organizaci a řízení společnosti a bezprostředně podmiňují i dynamiku společenského rozvoje, existenci společnosti i všech jejích členů. Současně jsou i nejvýznamnějším prostorem pro seberealizaci. Jejich konkrétní obsah rozhoduje o tom, do jaké míry a jakými směry jsou vedle své produktivní funkce schopny i kultivovat a rozvíjet lidskou osobnost. Jejich délka, organizace, náročnost na výdej psychických a fyzických sil vymezují a omezují podmínky a očekávané funkce ostatních životních činností. V tradiční sociologické terminologii se do této skupiny produktivních činností řadí především všechny pracovní činnosti, a to nejen podíl na společenském pracovním procesu, ale i všechny formy nezespoledenštěné práce, domácí práce a zájmové pracovní aktivity. Významnou součástí tohoto komplexu je podíl na řízení a správě společnosti a ve stejném kontextu je nutno zvažovat i činnosti spojené se zajištěním biologické reprodukce společnosti, s výchovou nových generací.

Ostatní činnosti jsou primárně orientovány na subjekt (i když mají rovněž sekundární společenské funkce). Jejich obsahem je nejen regenerace produktivních schopností, reprodukce individuálního lidského života, ale v mezích možnosti oddělení „společenského“ a „individuálního“, dezinterpretované jako odciál těchto činností je rovněž závislý na jejich obsahu, na tom, jaké podmínky pro kultivaci životních činností vytváří společnost a jak je jednotlivec dovede využívat i aktivně spoluvytvářet [Vítečková 1979: 5].

Obě sféry „produkce hodnot“ a „reprodukce individuálního života“ jsou spjaty vztahem dialekticky rozporné jednoty, vzájemně se podmiňují a ovlivňují, a to jak bezprostředně, v celku individuálního lidského života, tak zprostředkovaně společenskými mechanismy, a také jejich společná dynamika je určována stejnými sociálně ekonomickými činiteli.

Poznávací přínos tohoto přístupu lze očekávat především od vnitřní analýzy komplexu pracovních činností, která ukazuje, že vedle podstatných rozdílů (v úrovni zespolečenštění, povaze sociálně ekonomických vztahů, v povaze a určení produktu aj.) mají všechny formy pracovních, produktivních činností i řadu společných rysů a analogických důsledků pro rozvoj lidské osobnosti i společnosti. Uvědomění si této rozporné jednoty umožňuje lépe pochopit vzájemnou spjatost a podmíněnost různých forem produktivní činnosti, historicko-genetické vývojové tendence i obsah společenského zájmu. Ukazuje teoreticky nedořešené a v některých případech dokonce teoreticky neidentifikované problémy v oblasti nezespolečenštěné práce i masové účasti pracujících na řízení společenských procesů (např. problém produktivity a intenzity, kvalifikační přípravy aj.), přináší podněty pro novou formulaci některých tradičních problémů, např. úlohy práce v lidském životě, a má i řadu praktických politických konsekvencí pro řídicí sféru, kterou orientuje na problémy dosud ponechané převážně živelnému vývoji.

Aplikabilitu a poznávací efektivnost tohoto klasifikačního přístupu prověří však až jeho další teoretické propracování i operacionalizace pro potřeby empirického výzkumu.

Všechna předchozí teoreticko-metodologická zamyšlení neřešila explicitně úvodní otázku; i když k ní vědomě směřovala, nedošla dál než na počátek cesty či spíše jen jedné z možných cest. Postupné řešení konceptuálních problémů, nejen diskutovaných, ale i mnoha dalších (například otázek hodnotících kritérií, norem, typů, účinků objektivních změn v životních podmínkách aj.), je přitom podmínkou zefektivnění analýzy reálných společenských procesů a tedy i uspokojivější odpovědi na otázku, v čem spočívá specifická kvalita způsobu života. Proto by mu měla být podle našeho názoru věnována v současné fázi výzkumu způsobu života větší pozornost; výrazem tohoto přesvědčení je i prezentovaný, v mnoha aspektech nepochybně diskusní text.

Literatura

- Butěnko, A. P.: *Obraz žizni: soděržanije, problemy i nerešennyye voprosy*. Voprosy filosofii 1978, No. 11.
- Dončev, S.: *Čovek, vreme, dejnost*. Sofia, Nauka i izkustvo 1974.
- Gordon, L. A. — Klopov, E. V.: *Čelovek posle raboty*. Moskva, Nauka 1972.
- Charakteristika základních ukazatelů životních podmínek ve vztahu k tvorbě socialistického způsobu života*. Bratislava, VÚŽÚ 1977.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Kagan, M. S.: *Čelovečeskaja dějatelnost*. Moskva, Politizdat 1974.
- Kučera, J.: *Životní způsob jako filozoficko-sociologická kategorie*. Praha, ÚML ÚV KSČ 1979.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1962.
- Růžička, R.: *K pojetí způsobu života a podmínek života v současné sovětské literatuře: přístupy, závěry, konsekvence*. Sociologický časopis 1979, č. 2.
- Šolcová, M.: *Socialistický způsob života*. Praha, SPN 1978.
- Vítečková, J.: *Rozvoj životního způsobu Pražanů*. Praha, ÚFS ČSAV 1979.

Резюме

Я. Витечкова: К теоретико-методологическим исходным точкам исследования социалистического образа жизни

Концентрация научно-исследовательского труда на проблематике образа жизни в прошлом предоставила возможность успешно развивать параллельно как описательно-аналитические изучения реальных общественных процессов, так и теоретико-методологические работы. Их результатом является кристаллизация основных, всеобщих принятых принципов, характеризующих содержание проблемы, ее роль в процессах общественного развития и основные закономерности. Однако не на все теоретико-методологические вопросы был уже дан удовлетворительный ответ. Давление управляющих органов на решение задач планирования и прогнозирования далее повышает степень их сложности.

В понятийных рассуждениях часто встречается определение образа жизни как совокупности, комплекса или сумма жизнедеятельностей, жизненных проявлений, отражающиеся на эмпирическом уровне сосредоточиванием интереса на явственные стороны деятельности или даже только их условий. Исходным пунктом дальнейшего уточнения теоретической концепции образа жизни поэтому должно быть определение существенных, качественных определяющих свойств человеческой жизни, выражающих ее связь со всеобщим развитием общества, его общественную детерминацию и активную роль в общественном воспроизводственном процессе.

Условием для того, чтобы найти существенные, качественные определения образа жизни, является уточнение ответа на вопрос, какой субъект со своей совокупностью жизненных проявлений является аналитической социальной основой понятия «образ жизни» и чья форма существования является предметом анализа. Статья приносит ряд аргументов, которые обосновывают, что с точки зрения развития познания и потребностей управляющей практики необходимо относить понятие образ жизни к существенным определениям совокупности жизнедеятельностей людей.

Проблема сущности образа жизни до сих пор теоретически мало разработана. В статье предлагается искать существенные черты жизнедеятельностей в том, что они представляют собой для воспроизводства и развития производительных и общественных сил, производственных и общественных отношений. Системная модель социальной деятельности обеспечивает идентификацию элемента, интегрирующего субъект и его деятельность с общественно-воспроизводственным процессом. Этим подразумевается совокупный продукт деятельности, объективизированный не только в предметном виде, но также в виде воспроизводства или развития общественных отношений, в которых деятельность происходила, и в виде воспроизводства или развития самой действующей личности. Конфронтация продукта с общественными потребностями является основой для оценки общественного значения деятельности.

Ударение на роли деятельности в отношении к общественно-воспроизводственному процессу и развитию личности ставит новые требования и на классификационные схемы совокупности жизненных деятельностей. Традиционная структура, разчленяющая человеческую жизнь на труд, внеграбчую деятельность и свободное время не соответствует полностью этим потребностям.

Решение этих и других теоретико-методологических вопросов представляет собой сложную и долгосрочную задачу. Однако она не является самоцелью, так как прямо относится к развитию теоретического познания и практики управления.

Summary

Vítečková J.: Theoretical and Methodological Aspects of Research into the Socialist Way of Life

In the recent past, the concentration of research capacities on problems of the way of life has provided the possibility of success in parallelly developing descriptive analytical studies of real social processes on the one hand, and theoretico-metho-

dological work on the other. The outcome of all this was a crystallization of the generally accepted basic theoretical principles characterizing the content of the problem, the role it plays in social-development processes, and the fundamental laws. However, all theoretical and methodological questions have not yet been satisfactorily answered. Their urgency is further increased by the pressure from the part of managing organs with a view to solve tasks of a planning and prognostic nature.

Conceptual considerations frequently involve the definition of the way of life as a complex, entirety, sum total, set of life activities, life manifestations, reflected on the empirical level in the concentration of interest on the phenomenal characteristics of activities, or of their conditions only. Consequently, all efforts to make the theoretical conception of the way of life more exact should proceed from the definition of substantial, qualitative determinations of human life, expressing its dependence upon the general development of society, its social determination, as well as the active role it plays in the social reproduction process.

A precondition for discovering substantial, qualitative way-of-life determinations is to provide a more exact answer to the question which subject, together with its complex of life manifestations, forms the analytical social basis of the concept of the way of life, whose form of existence represent the subject of analysis. The paper brings forward a number of arguments substantiating the postulate that, from the viewpoint of the development of knowledge and the requirements of management practice, the way-of-life concept must be related to the fundamental determinations of the complex of people's life activities.

So far the problem of the substance of the way of life has not been subjected to much theoretical elaboration. The paper puts forward the suggestion that substantial characteristics of life activities should be sought in the meaning of these activities for the reproduction and development of production and social forces, production and social relations. The system model of social activity enables us to identify an element integrating the subject and its activity with the whole of the social-reproduction process. This implies a broadly conceived general product of activity objectified not only in the objective form but also in the form of reproduction or development of social relations wherein the activity has been taking place, as well as in the form of reproduction and development of the active personality itself. The confrontation of the product with social needs forms a basis for evaluating the social significance of activity.

The stress laid on the functions of activities in relation to the social reproduction process and personality development also makes new demands on the classification scheme of the complex of life activities. The traditional structure breaking up human life into work, non-working activities and leisure does not fully correspond to these needs.

The solution of these and other theoretical and methodological issues is a complex and long-termed task. This, however, does not represent an end in itself, being in direct relation to the development of theoretical knowledge and management practice.